

ارسال: ۱۴۰۳/۱۰/۳

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۰

10.22034/nf.2025.500780.1383

رباعیات خاقانی در سه رباعی نامه کهن

سیدعلی میرافضلی* (پژوهشگر متون ادبی، تهران، ایران)

چکیده: خاقانی شروانی در تاریخ شعر فارسی با چکامه‌هایش پُرآوازه شده است. زبان سخته و پُر از اشارت‌های پیدا و پنهان، قصایدش را شایسته شرح و تفسیر کرده است. اما آنچه در این گفتار در مورد آن سخن خواهیم گفت، رباعیات اوست. قالبی که کمتر مورد بررسی پژوهشگران اشعار خاقانی قرار گرفته است. موضوع مقاله حاضر بررسی رباعیات خاقانی در سه رباعی نامه کهن است: نزهة المجالس جمال خلیل شروانی (اواسط قرن هفتم ق.)، خلاصة الاشعار فی الرباعیات ابوالمجد تبریزی (اوایل قرن هشتم ق.) و سفینه رباعیات کتابخانه دانشگاه استانبول (اواخر قرن هشتم ق.). در این بررسی نظری نیز به دیگر جُنگ‌ها و سفینه‌های شعر نیز خواهیم افکند و رباعیات موجود در آنها را با آنچه در سه منبع مذکور آمده، خواهیم سنجید. در پیوست مقاله، ۲۱ رباعی نو یافته خاقانی را آورده‌ایم. مأخذ این رباعیات، دست‌نویس‌های دیوان خاقانی است.

کلیدواژه‌ها: خاقانی شروانی، رباعیات خاقانی، نزهة المجالس، خلاصة الاشعار فی الرباعیات، سفینه رباعیات استانبول

افضل الدین بدیل بن علی شروانی، متخلص به «خاقانی»، یکی از شاعران نادره‌گوی ایران در قرن ششم هجری است. در مورد زندگی و اشعار او تحقیقات بی‌شماری صورت گرفته است که ما را از معرفی او بی‌نیاز می‌کند. آنچه از اشعار فارسی او به دست ما رسیده، دیوان شعر و مثنوی ختم الغرائب است که هر کدام چندین نوبت به چاپ رسیده است. معتبرترین تصحیح دیوان خاقانی

* alimirafzali@yahoo.com

متنی است که به تصحیح و تحقیق دکتر سجّادی نخستین بار در سال ۱۳۳۸ شمسی نشر یافت و بارها و بارها تجدید چاپ شد. با اینکه این تصحیح از زوایا و مناظر مختلف مورد نقد قرار گرفته، همچنان متن مورد استفاده اغلب محققان است. سجّادی در تصحیح خود از دو نسخه کهن خطی متعلق به کتابخانه مجلس و کتابخانه بریتانیا و چند دست‌نویس دیگر مدد جسته است. در این سال‌ها، نسخه‌های کهن دیگری علاوه بر آنچه سجّادی از آن بهره‌ور بوده نیز شناسایی شده است که ما در این مقاله عنداللزوم از آنها بهره برده‌ایم.

دیوان خاقانی شروانی دربردارنده انواع شعر از قصیده و غزل گرفته تا قطعه و رباعی است. تردیدی نیست که یکی از وجوه اصلی اهمیت خاقانی شروانی در تاریخ شعر فارسی چکامه‌های اوست که شرح‌های متعددی بر آنها نگاشته‌اند. خاقانی را نمی‌توان جزو رباعی‌سرایان درجه اول تاریخ رباعی محسوب داشت. لیکن از دو جنبه رباعیات او اهمیت دارد: یکی تشخیص سبکی و زبانی آنها، و دیگر وجود چند رباعی بسیار شاخص در حوزه معانی ختّامانه و عاشقانه که در سفر زمان، به ختّام و دیگران منسوب شده است. رباعیات خاقانی کمتر از سایر اشعارش مورد بررسی و ارزیابی خاقانی‌پژوهان قرار گرفته است. تعداد رباعیات خاقانی در چاپ سجّادی ۲۹۷ رباعی است. در چاپ‌های دیگر که به اهتمام علی عبدالرسولی (۱۳۱۷ ش.)، میرجلال‌الدین کزازی (۱۳۷۵ ش.) و جهانگیر منصور (۱۳۷۵ ش.) نشر یافته، رباعیات اضافه‌ای وجود دارد که اغلب آنها از چاپ لکهنو (۱۲۹۵ ق.) وارد دیوان خاقانی شده است و الحاقی به شمار می‌آیند. ما در مقاله «رباعیات اسیر شهرستانی در دیوان خاقانی» (نک. فهرست منابع)، به مسئله اصالت رباعیات مذکور و معرفی سرایندگان اصلی تعدادی از این رباعیات پرداخته‌ایم.

رباعیات خاقانی، جدا از دیوانش، دو نوبت جداگانه به چاپ رسیده است: یک بار به اهتمام کارل زالمان (پترزبورگ، ۱۸۷۵ م.) و یک بار نیز «به ترتیب» محمدآقا سلطان‌زاده (باکو، ۱۹۸۲ م.). زالمان، ایران‌شناس روس (درگذشته ۱۹۱۶ م.)، ۲۳۰ رباعی خاقانی را بر مبنای سه دست‌نویس متعلق به کتابخانه‌های روسیه تصحیح کرده و علاوه بر متن فارسی، ترجمه روسی آنها را نیز عرضه داشته است. کتاب دربردارنده فهرست لغات و اصطلاحات موجود در رباعیات خاقانی نیز هست. کتاب رباعیات خاقانی قدیمی‌ترین نمونه تصحیح علمی اشعار خاقانی به شمار می‌آید. رباعیات خاقانی شروانی که در باکو به چاپ رسیده، دارای ۲۰۱ رباعی است. سلطان‌زاده (سلطانف)، محقق اهل کشور آذربایجان، منبع خود را ذکر نکرده، لیکن از نوع انتخاب او و راه یافتن تعدادی از رباعیات الحاقی در کتاب، احتمال می‌دهم که چاپ عبدالرسولی یکی از منابع اصلی او بوده است.

رباعیات خاقانی در جنگ‌ها و سفینه‌های کهن

به دلیل سبک خاص خاقانی و زبان دشوار و پیچیده او که تا حدود زیادی در رباعیاتش نیز منعکس است، رباعیات خاقانی چندان مورد توجه گردآورندگان سفینه‌ها و جنگ‌های ادبی نبوده است. جمال خلیل شروانی که هم‌شهری شاعر محسوب می‌شود و شاید سال‌های آخر عمر خاقانی را نیز درک کرده باشد، بیست فقره از رباعیات او را در رباعی‌نامه ارزشمند نزهة المجالس جای داده است. اما گردآورنده ناشناس سفینه کهن رباعیات که چند دهه بعد از جمال خلیل شروانی، احتمالاً در همان حوزه جغرافیایی رباعی‌نامه خود را فراهم آورده، روی خوشی به رباعیات خاقانی نشان نداده و هیچ یک از رباعیات وی را با ذکر نام شاعر، در مجموعه‌ای که دارای ۱۲۵۸ رباعی است، نقل نکرده است.

دو تن از ادبای قرن هشتم هجری قمری که نزهة المجالس، منبع اصلی آنها در گردآوری رباعیات بوده، تعدادی از رباعیات خاقانی را در آثار خود آورده‌اند: ابوالمجد محمد تبریزی، سه رباعی (خلاصة الاشعار فی الرباعیات) و گردآورنده ناشناس سفینه رباعیات متعلق به کتابخانه دانشگاه استانبول هفده رباعی. نقل او اختلاف‌هایی با نزهة المجالس دارد که کمی بعد به آن خواهیم پرداخت. از معدود ادیبانی که به نقل رباعیات خاقانی اهتمام و اعتنا داشته‌اند، می‌توان از عبدالعزیز کاشانی، مؤلف روضة الناظر و نزهة الخاطر نام برد که در ربع اول قرن هشتم کتاب خود را تألیف کرده است. او فقط یک رباعی خاقانی را برای گلچین ادبی‌اش برگزیده است. معدودی از رباعیات خاقانی بدون ذکر نام شاعر به گلچین‌های شعر مثل سفینه سراج (۷۳۰ ق.) و انیس العارفين (۸۲۷ ق.) راه یافته است. ما در این نوشتار به بررسی نحوه نقل رباعیات خاقانی در نزهة المجالس و دو سفینه شعر مرتبط با آن، یعنی خلاصة الاشعار فی الرباعیات و سفینه رباعیات استانبول، خواهیم پرداخت.

نزهة المجالس جمال خلیل شروانی، نزدیک‌ترین گلچین ادبی به دوران حیات خاقانی است و کمتر از نیم قرن با مرگ او فاصله دارد. گردآورنده این رباعی‌نامه از هم‌شهریان خاقانی بوده و به رباعیات وی توجه خاص داشته است. آن رباعیاتی که در دو سفینه دیگر نیز آمده، متأثر از تدوین جمال خلیل است. تعداد زیاد رباعی‌سرایان منطقه شروان در نزهة المجالس نشان‌دهنده رونق رباعی در قرن ششم و اوایل قرن هفتم در این حوزه جغرافیایی است. بهاء شروانی، قاضی بختیار، جمال حاجی، حمید شروانی، رشید شروانی، سعید شروانی، عز شروانی، عزیزالدین علی شروانی، فلکی شروانی، مهذب‌الدین دبیر و نفیس شروانی از رباعی‌سرایان شروان‌اند که نام و شعرشان در کتاب نزهة المجالس در کنار خاقانی ذکر شده است. محمدامین ریاحی تعداد

رباعیاتی را که در نزهة المجالس به صراحت به نام خاقانی آمده، بیست رباعی ذکر کرده و گفته، هفت تای آن در چاپ سجّادی و عبدالرّسولی نیست. و دو رباعی آن در چاپ عبدالرّسولی آمده، اما در چاپ دکتر سجّادی نیامده است (شروانی، ۱۳۶۶، ص ۶۷). این آمار دقیق نیست. تعداد رباعیاتی که بصراحت به نام خاقانی آمده، ۱۸ رباعی است و هفت رباعی بدون ذکر نام خاقانی در کتاب نقل شده است. تعدادی هم به اسم شاعران دیگر دیده می‌شود. ما همه این رباعیات را نقل و بررسی خواهیم کرد. از نزهة المجالس تنها یک دست‌نویس به جا مانده که اسماعیل بن اسفندیار ابهری آن را در ۷۳۱ ق. (حدود صد سال بعد از تألیف) کتابت کرده است. کاتب، هنگام نقل رباعیات، گاهی عناوین شاعران را بالا و پایین نگاشته و این سهل‌انگاری به یکی از مشکلات مهم کتاب تبدیل شده است. ما سعی کرده‌ایم که تکلیف این موارد را روشن کنیم.

یکی از ادیبان فاضل تبریز به نام ابوالمجد محمّد بن مسعود تبریزی رباعی‌نامه‌ای به نام خلاصة الاشعار فی الرباعیات در پنجاه باب گرد آورده و به سال ۷۲۱ هجری قمری در سفینه تبریز به یادگار گذاشته است. وی در فصل‌بندی کتاب و انتخاب رباعیات، به نزهة المجالس شروانی نظر داشته و ۲۸۳ رباعی از ۵۰۰ رباعی کتاب را از آنجا نقل کرده است. از شیوة نقل ابوالمجد دانسته می‌شود که وی به نسخه‌ای غیر از نسخه ابهری (کاتب نسخه فعلی نزهة المجالس) دسترسی داشته است. در این متن سه رباعی به نام خاقانی دیده می‌شود که یک فقره آن با نزهة المجالس مشترک است.

در کتابخانه دانشگاه استانبول، دست‌نویسی از یک رباعی‌نامه کهن به شماره ۱۲۰۳ موجود است که در قرن نهم هجری کتابت شده و در بردارنده حدود نیمی از رباعیات نزهة المجالس به اضافه تعدادی رباعی الحاقی متعلّق به شاعران قرن هفتم و قرن هشتم است و ممکن است شرف‌الدّین بن محمّد رامی تبریزی آن را در اوایل قرن هشتم بر اساس نسخه‌ای از نزهة المجالس تدوین کرده باشد. در کتاب رباعیات متعدّدی به نام «ابن رامی» موجود است که به شیوة معهود جمال خلیل شروانی اغلب در آخر فصول آمده است. ما این نسخه را سفینه رباعیات نامیده‌ایم. بسیاری از اوراق دست‌نویس جابه‌جا شده و نیمی از متن، در گذر زمان، از کف رفته است. با این حال، آنچه باقی مانده، منبع و معیار ارزشمندی برای ارزیابی عملکرد یا تصحیح اشتباهات کاتب نزهة المجالس به دست می‌دهد.^(۱) در این متن، پانزده رباعی به نام خاقانی است که یازده فقره آن با نزهة المجالس مشترک است. دو رباعی بدون ذکر نام نقل شده است و تعدادی به نام دیگران است. ما رباعیات موجود در این سه متن را به ترتیب الفبای قوافی عرضه می‌داریم و توضیحات و تعلیقاتی بر آنها می‌نگاریم.

(۱)

دل خاص تو و من تن تنها اینجا گوهر به کفت بمانده، دریا اینجا
در کار توام، به صبر مفکن کارم کز صبر میان تھی ترم تا اینجا
(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۵۷۶ (آخر)؛ سفینه رباعیات، ۲۳۳ پ (لغیره)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۰۲)
نام گوینده رباعی در دو منبع ما ذکر نشده است.^(۲) مصراع چهارم رباعی خالی از ابهام نیست
و کزازی (خاقانی شروانی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۲۶۶) جلوی آن علامت سؤال گذاشته است. در سفینه
رباعیات چنین است: کز صبر میان تھی، پُرم تا اینجا. البته «تا» در نسخه فاقد نقطه است. این ضبط
به دلیل ایجاد تضاد میان «تهی» و «پُرم»، در خور توجه است: از صبر پوچ، لبریزم.

(۲)

طوطی دم و دینار نشان است آن لب غماز و دوروی از پی آن است آن لب
زنهار میالای در آن لب نامم کالوده لب های کسان است آن لب
(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۵۶۶ (وله: خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۱۳۴ ر (خاقانی)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۰۳)

(۳)

خاقانی را دل از تف درد بسوخت صبر آمد و لختی غم دل خورد بسوخت
پروانه چو شمع را دل سوخته دید با سوخته ای موافقت کرد، بسوخت
(ابوالمجد تبریزی، ۱۴۰۱، ص ۱۵ (افضل الدین خاقانی)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۰۵)
در مصراع سوم، متن مختار دکتر سجادی، «دلی سوخته» است و برای آن نسخه بدلی ذکر
نکرده اند. در حالی که در دست نویس بریتانیا که کهن ترین نسخه موجود دیوان خاقانی است، «دل
سوخته» قید شده است (برگ ۴۱۰ پ). در دست نویس مورخ ۷۰۲ کتابخانه فاتح نیز همین ضبط
است (برگ ۲۶۷ ر). ضبط مختار ایشان گویا برگرفته از دست نویس پاریس است (برگ ۲۲۹ پ) که در
تصحیح رباعیات خاقانی، بسیار به آن متکی بوده اند.

(۴)

گر سایه من بود گران بر نظرت من رفتم و سایه رفت و دل ماند برت
هم زحمت من ز سایه تو برخاست هم زحمت سایه من از خاک درت
(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۴۷۴ (سید اشرف)؛ ابوالمجد تبریزی، ۱۴۰۱، ص ۵۳ (لغیره)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۰۶)

رباعیاتی که از شماره ۲۹۸۵ تا ۲۹۹۶ در نزهة المجالس با لفظ «وله» به سید اشرف (سید
حسن غزنوی) منسوب شده، هیچ کدام در دیوان او نیست.^(۳) برخی از آنها به شرف الدین شفروه و

دیگران منسوب است. سه رباعی این مجموعه در سفینه رباعیات (برگ ۲۸ ر) به شیخ برهان گنجه‌ای منسوب است (معادل شماره‌های ۲۹۸۸ تا ۲۹۹۰ نزهةالمجالس). با توجه به اینکه رباعی مورد اشاره، در نسخ قدیم دیوان خاقانی درج شده (بریتانیا، ۴۱۹ ر؛ مجلس، ۷۲۱؛ پاریس، ۲۳۴ پ)، انتساب رباعی به سید اشرف نابجاست و می‌تواند جزو خطاهای کاتب باشد. ضبط مصراع سوم رباعی در خلاصة‌الاشعار چنین است: «هم سایه من ز زحمت من برهید»، با توجه به سیاق عبارت، درستش چنین است: «هم سایه تو».

(۵)

مرغی که نوای درد راند، عشق است گنگی که زبان غیب داند، عشق است
هستی که به نیستیت خواند عشق است و آنچ از تو تو را بازستاند، عشق است

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۲۰۲ (وله: خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۲۲۸ ر (وله: خاقانی)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۰۷)

ضبط نزهةالمجالس و سفینه رباعیات دو تفاوت با دیوان خاقانی دارد. در مصراع دوم، به جای «گنگی»، «پیکی» ثبت شده است. در نسخه بریتانیا که اقدم نسخ دیوان خاقانی است، «گنگی» است (برگ ۴۱۲ ر). در مصراع چهارم نیز در دیوان، «باز رهند» درج است. رباعی در سفینه کهن رباعیات به «شیخ اوحالدین کرمانی» منسوب است (ص ۱۱۱). با توجه به درج رباعی در نسخه‌های کهن دیوان خاقانی و نزهةالمجالس، انتساب مذکور نادرست است. رباعی در هیچ کدام از مجموعه رباعیات اوحلد دیده نمی‌شود.

(۶)

چون سوی تو نامه‌ای نویسم ز نخست باد از پی عزم ره، کمر بندد چُست
باد سحری نامه‌رسان من و توس ای باد! چه مرغی که پرت باد درست!

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۱۹۶ (خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۱۰۵ ر (وله: خاقانی)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۰۹)

(۷)

دستی که گرفتی سر زلفین چو شست پایی که ره عشق نوشتی پیوست
ز آن دست کنون در گل غم دارم پای ز آن پای کنون بر سر دل دارم دست

(ابوالمجد تبریزی، ۱۴۰۱، ص ۳۰ (افضل‌الدین خاقانی)؛ کاشانی، ۱۶۶ ر (خاقانی)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۰۴)

در نزهةالمجالس (شروانی، ۱۳۶۶، ص ۵۴۵) به «انوری» نسبت داده شده که با توجه به درج رباعی در نسخ کهن دیوان خاقانی و دو مجموعه مذکور، این انتساب مردود است. در دیوان انوری

خبری از رباعی فوق نیست و به جای آن، رباعی زیر درج شده که از لحاظ فرم و زبان، شباهتِ انکارناپذیری به رباعی خاقانی دارد (انوری ایبوردی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۱۰۲۹):

پایی که مرا نزد تو بُد راهنمای دستی که بدان خواستمت من ز خدای
 آن پای مرا چنین بیفکند از دست و آن دست مرا چنین درآورد از پای

البته، هر دو رباعی، وامدارِ شگردی هستند که سنایی غزنوی ابداع کرده است و چندین شاعر از آن متأثر بوده‌اند (نک. میرافضلی ۱۳۹۷، ص ۲۸۱-۲۸۳). مؤلف روضة الناظر به این شباهت توجه داشته و رباعی سنایی را بلافاصله بعد از رباعی خاقانی آورده است (نیز، نک. سنایی، ۱۳۴۱، ص ۱۱۱۶؛ سیفی نیشابوری، ۱۳۹۹، ص ۱۵۱):

دستی که حمایل تو بودی پیوست پایی که مرا نزد تو آوردی مست
 زان دست به جز بند ندارم برپا زان پای به جز باد ندارم در دست

ضبط رباعی خاقانی در روضة الناظر هم با دیوان خاقانی متفاوت است، هم با خلاصة الاشعار. مصراع نخست: دستی که کشیدی سر آن زلف چو شست؛ مصراع دوم: بریدی پیوست؛ مصراع سوم: زان دست کنون دست به گل دارم (کذا). ضبط نزهة المجالس با خلاصة الاشعار انطباق دارد.

(۸)

سرها همه سرمست خمار غم توست من آب هر دل که شگرف است شکار غم توست
 دو دیده دوسست از آن می دارم کین آب دو دیده، یادگار غم توست

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۲۵۱ (خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۳۶پ (خاقانی)؛ ابوالمجد تبریزی، ۱۴۰۱، ص ۲۵ (لااعرف))

تا آنجا که دیده‌ام، رباعی در هیچ یک از نسخه‌های دیوان خاقانی نیست؛ جز یک نسخه، و آن دست‌نویس کتابخانه لالا اسماعیل است (برگ ۳۶۲پ) و من حدس می‌زنم که مأخذ آن، با واسطه یا بی‌واسطه، نزهة المجالس بوده است. جمال‌الدین اصفهانی که هم‌عصر خاقانی بوده است، رباعی‌ای شبیه به آن دارد (جمال‌الدین اصفهانی، ۱۳۶۲، ص ۴۸۸):

سوز دل من ز بهر بار غم توست اشک چشمم، بهر تشار غم توست
 این جان که ز دست او به جان آمده‌ام زان می دارم که یادگار غم توست

(۹)

دانی که من از جهان تو را دارم دوست تا جان دارم به جان تو را دارم دوست
 هرچند مرا تو دوست دشمن داری رغم همه دشمنان تو را دارم دوست

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۵۳۴ (آخر)؛ سفینه رباعیات، ۱۱۲ پ (خاقانی))

به نظر می‌رسد ضبط و نقلِ سفینه رباعیات درست‌تر است. کاتب نزهةالمجالس در این بخش کتاب، عناوین رباعیات را یا جا انداخته و یا جابه‌جا نوشته است. رباعی در دیوان خاقانی نیست. این دوگانه دوست / دشمن، در رباعی یکم و شانزدهم بخش پیوست مقاله نیز به چشم می‌خورد.

(۱۰)

از عشق لب تو بیش تیمارم نیست کالوده لب‌هاست، سزاوارم نیست
گر خود به مثل آب حیات است آن لب چون خضر بدو رسید، بر کارم نیست

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۵۶۶ (خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۱۳۴ ر (جمال شروانی)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۰۸)

بر عکس مورد قبل، در این موضع ضبط نزهةالمجالس ارجح است و درج رباعی در دیوان خاقانی نیز گواه آن است. کاتب سفینه رباعیات یک رباعی متن را از قلم انداخته (شماره ۳۷۴۲ نزهةالمجالس) و نام شاعرش را بر رباعی خاقانی گذاشته است.

(۱۱)

عالم ز لباس راحت‌م عریان یافت با چشم پُر آب و باد دل بریان یافت
هر شام که بگذشت، مرا غمگین دید هر صبح که خندید، مرا گریان یافت

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۶۰۹ (خاقانی))

جای این رباعی در دیوان خاقانی خالی است. رباعی به اوحدالدین کرمانی (انیس الطالین، ۳۲ پ) و عراقی همدانی (عراقی، ۱۳۷۲، ص ۳۴۷) منسوب است. با توجه به درج رباعی در نزهةالمجالس، پذیرش انتساب آن به «عراقی همدانی» قدری دشوار است. ابن بی‌بی (۱۹۵۶، ص ۲۰۵، ۶۱۰) و سعدالدین آل‌هی (مجموعه رباعیات، ۲۷ پ) رباعی را بی نام گوینده آورده‌اند.

(۱۲)

گرچه صنما همدم عیسی است دمت روح القدس، چگونه گویم صنمت؟
از من که کشیده‌ام نگارا ستمت «مویی مویی» که مویه مویم ز غمت

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۴۴۸ (در پسر ترسا)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۰۸)

کاتب نزهةالمجالس در این بخش، فقط عناوین موضوعی را نوشته و نام شاعران را جا انداخته است. ضبط بیت دوم رباعی در دیوان خاقانی با نزهةالمجالس متفاوت است: چون موی شدم ز بس که بُردم ستمت / مویی مویی که موی مویم ز غمت. «مویی مویی» عبارتی گرجی است به معنی «بیا بیا» (نک. شروانی، ۱۳۶۶، ص ۷۲۸). خاقانی در رباعی دیگری به گرجی بودنِ یارِ خود

اشاره کرده است که در قوافی حرف «یاء» از آن یاد خواهیم کرد (شماره ۳۷).

(۱۳)

تا ناوک سینه‌ها بود مژگانت افسونگر دردها بود مرجانت
چون درد بدید آن لب افسون خوانت از بیم لبست گریخت در دندانت

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۳۸۸ (رکن)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۰۸)

کاتب نزهةالمجالس نسبت «رکن» شاعر را معین نکرده، ولی حدس دکتر ریاحی آن است که منظورش «قاضی رکن‌الدین خویی» بوده است. در رباعیات سرگردان، جانب دواوین شعرا قوی‌تر است. خاصه آنکه رباعی در دست‌نویس بریتانیا (برگ ۴۱۶ر)، مجلس (صفحه ۷۰۸) و پاریس (برگ ۲۳۳ر) نیز آمده است. خاقانی یک رباعی دیگر نیز در همین موضوع «درد لب و درد دندان معشوق» دارد (خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، همانجا) که مؤید تعلق رباعی به اوست. ضبط رباعی در دیوان چاپی با یک خطا در نقل همراه است و کلمه «مژگانت» در مصراع دوم تکرار شده است. در دست‌نویس بریتانیا «درمانت» است و در دست‌نویس مجلس (ص ۷۰۸) «مرجانت». مصحح به کلی متذکر ضبط نسخه مجلس نشده است. ضبط نزهةالمجالس برتر است. در رباعی دیگری که در همین موضوع است، گوید: «هرچند دوی جان ز مرجان تو خاست» (خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۰۹).

(۱۴)

زلفت که چو عقرب پی شرمی گردد دانی پس پشتت به چه سرمی گردد؟
پنداشت که لعل تو زمرد شده است وحشی شد و در کوه و کمر می گردد

(سفینه رباعیات، ۲۱۲ر (خاقانی راست))

رباعی فوق در نزهةالمجالس به «رفیع بکرانی» منسوب است (ص ۲۶۶) و در سفینه کهن رباعیات (۱۳۹۵، ص ۱۸۷) به «شمس گنجه». رباعی در بسیاری از سفینه‌ها، بی نام گوینده نقل شده است: جاجرمی، ۱۳۵۰، ج ۲، ص ۱۱۵۵؛ سفینه نوح (شماره ۹۰۰ مجلس)، ۲۶۸ر؛ کاشانی، ۲۶۹ر، جنگ لیدن، ۱۲۱پ. شیخ امین‌الدین حاج بله تبریزی (د. ۷۲۰ ق.) در امالی خود رباعی را به نام خاقانی ثبت کرده است (ابوالمجد تبریزی، ۱۳۸۱، ص ۵۳۱). در رباعیات کمال اسماعیل بر اساس دو نسخه خطی که یکی از آنها دست‌نویسی از قرن هفتم است، دیده می‌شود (کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، ۱۴۰۲، ص ۳۴۲). اشکذری (قرن هشتم ق.) نیز رباعی را به اسم «کمال» آورده است (اشکذری، ۷۱پ). تعیین گوینده اصلی رباعی، دشوار است.

(۱۵)

تا در لب تو شهد سخنور باشد نشگفت اگر شهد تب‌آور باشد
شاید که تب تو خُسن‌پرور باشد خورشید به تب‌لرزه نکوتر باشد!

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۳۸۹ (لغیرها)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۱۳)

خاقانی یک رباعی دیگر نیز با موضوع «تب معشوق» دارد: تب کرد اثر در گل عنبربارت (خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۰۹). جمال خلیل شروانی نام گوینده رباعی را نمی‌دانسته است.

(۱۶)

گر می‌خوردم خون جگر، او داند و دردم از هر چه بتیر، او داند
تا زنده‌ام از وفا نگردانم سر من بر سر آنم، آن دگر او داند!

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۵۳۳ (آخر)؛ سفینه رباعیات، ۱۱۱ پ (خاقانی))

به نظر می‌رسد در این موضع، ضبط و نقلِ سفینه رباعیات درست‌تر باشد. کاتبِ نزهةالمجالس عناوین رباعیات را یا جا انداخته و یا جابه‌جا نوشته است. رباعی شبیه یکی دیگر از رباعیات خاقانی است (قس. خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۱۶). گویی یک مضمون را در دو رباعی اجرا کرده است:

گر بید دارد و گر نکو، او داند گر جرم کند و گر عفو، او داند
تا زنده‌ام از وفا نگردانم سر من بر سر آنم، آن او، او داند!

(۱۷)

صد بار وجود را فرو بیخته‌اند تا زو چو تو صورتی برانگیخته‌اند
سبحان الله! ز فرق سر تا پایت در قالب آرزوی من ریخته‌اند

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۲۵۶ (وله: مجیر بیلقانی)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۱۸)

این رباعی لطیف عاشقانه، علاوه بر خاقانی، به دو شاعر هم‌عصر او نیز منسوب شده است: مجیر بیلقانی و اثیر اخسیکتی. داوری در مورد این رباعی بسیار دشوار است و هر سه انتساب، متکی به منابع معتبر است. رباعی در دو دست‌نویس کهن دیوان خاقانی دیده می‌شود: کتابخانه بریتانیا (مورخ ۶۶۴ ق.، برگ ۴۲۲ پ) و کتابخانه فاتح استانبول (مورخ ۷۰۲ ق.، برگ ۲۶۸ ر). انتساب رباعی به اثیرالدین اخسیکتی، علاوه بر مجموعه دووین کهن ایندیا آفیس که در ۷۱۳ و ۷۱۴ ق. کتابت شده است (نک. میرافضلی، ۱۳۹۴، ص ۲۹۲) به دو سفینه شعر قرن هشتم نیز متکی است: بیاض آوی (آوی، گردآوری و کتابت در ۷۳۸ ق.، برگ ۱۳۳ ر) و جُنگ گنج‌بخش (اوایل قرن هشتم ق.، برگ ۲۳۷ ر). در نسخ دیوان مجیر بیلقانی رباعی را نمی‌یابیم. و از این لحاظ شاید انتساب آن به خاقانی یا اثیر اخسیکتی کفه سنگین‌تری داشته باشد. رباعی جزو رباعیات مورد توجه علاقه‌مندان شعر

پارسی بوده و در سه سفینه شعر قرن هشتم بی نام گوینده درج شده است (سفینه سراج، ۷۳۰ ق.، ۲۶۴ پ؛ جاجرمی، ۱۳۵۰، ج ۲، ص ۱۱۹۰؛ سفینه نوح، ۲۶۹ پ).

(۱۸)

آزاده دلان گوش به مالش دادند وز حسرت و غم، سینه به نالش دادند
پشت هنر آن روز شکستند درست کین بی هنران پشت به بالش دادند

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۶۰۹ (وله: خاقانی))

رباعی در نسخه‌های دیوان خاقانی رؤیت نشد. عظاملک جوینی آن را بی نام گوینده آورده است (جوینی، ۱۹۱۱-۱۹۳۷، ج ۱، ص ۵). در جنگ اسکندری به نام «مجدالملک» است (برگ ۲۸۲ پ). احتمالاً منظور گردآورنده، مجدالملک یزدی (د. ۶۸۱ ق.) رقیب جوینی‌ها بوده است. وی قبل از آنکه دشمن خاندان جوینی شود، در دستگاه ایشان کار می‌کرد. در هر صورت، تاریخ گردآوری نزهةالمجالس حدود ۱۸۰ سال قبل تر از جنگ اسکندری است.

(۱۹)

خوبان زپی سرکه شکر بفروشنند بهردرم از لعل شکر بفروشنند
با ناجنسان برای زربنشینند وز بهر طمع عمر به زربفروشنند

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۵۶۶ (وله: خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۱۳۴ (مجد بغدادی))

در هیچ کدام از نسخه‌های دیوان خاقانی رؤیت نشد؛ جز دست‌نویس کتابخانه لالا اسماعیل (برگ ۳۶۲ پ) که ممکن است مأخذش نزهةالمجالس بوده باشد. ردیف رباعی در نزهةالمجالس «نفروشنند» است (و در مصراع سوم، «نشینند»). ضبط سفینه رباعیات، مناسب‌تر به نظر می‌رسد. دست‌نویس لالا اسماعیل نیز مؤید آن است. در هر دو منبع ما، قافیه «شکر» در مصراع دوم تکرار شده؛ اما دست‌نویس لالا اسماعیل «گهر» دارد و درستش همین است. شاید بزرگ تاریخ عرفان ما، از جمله شیخ مجدالدین بغدادی، به مفهوم عشق در رباعیات خود تعالی بخشیده‌اند. انتساب رباعیاتی از این دست به ایشان که به داستان‌های زیارویان مزدبگیر کوچه و بازار ارتباط دارد، بسیار دور از ذهن است.

(۲۰)

چون نامه تو نزد من آمد، شب بود برخواندم و زو شبی دگر کردم سود
چون نور معانی تو سر بر زد زود اندر دو شبم، هزار خورشید نمود

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۱۹۶ (وله: خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۱۰۵ پ (وله ایضاً: خاقانی)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳،

ص ۷۱۶)

مصراع سوم در سفینه رباعیات: بس نور معانی (در دیوان: پس)؛ مصراع چهارم در سفینه رباعیات: اندر شب من.

(۲۱)

پیغام غمت سوی دلم می‌آید زخمت همه بر روی دلم می‌آید
جان پیش درت به خاک خواهم کردن کز خاک درت، بوی دلم می‌آید

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۲۳۰، ۴۳۱ (خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۱۸۳-۱۸۳ پ (امیر خاقانی)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۱۴)

در دیوان خاقانی، در مصراع سوم به جای «جان»، «دل» آمده و تقریباً همه نسخ کهن دیوان در آن متفق‌اند. با این حال، «جان» ضبط در خور توجّهی است. تکرار «دل» در بیت دوم، نابجا به نظر می‌آید. می‌گوید: جانم را نثار خاکت درت خواهم کرد، چراکه بوی دلم از آن خاک به مشام می‌رسد (یعنی دلم قبلاً خاکِ درگاه تو شده است). سفینه رباعیات و بعضی نسخ دیوان خاقانی، در مصراع دوم به جای «زخمت»، «زخمت» دارند که با فضای کلی رباعی، همخوانی ندارد. شاید در اصل «رحمت» بوده است.

(۲۲)

غم‌ها دارم ز قصّه مشکل خویش خون می‌گیرم ز بخت بی‌حاصل خویش
افسوس که زیر خاک می‌باید شد نازیسته یک‌روز به کام دل خویش

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۶۰۹ (وله: خاقانی)؛ ابوالمجد تبریزی، ۱۴۰۱، ص ۱۲ (امام‌رضی‌الدین نیشابوری))

این رباعی نه در دیوان خاقانی موجود است و نه در دیوان رضی‌الدین نیشابوری. مصراع دوم در خلاصه‌الاشعار چنین است: ز عمر بی‌حاصل خویش. منبع دیگری برای این رباعی نیافتم.

(۲۳)

ای گشته خجل زان رخ گلگون گل و شمع وز رشک تو در سرشک و در خون گل و شمع
من در طلب آن رخ چون شمع و چو گل کرده خوی سرد و گرم همچون گل و شمع

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۱۳۱ (جمال‌الدین عبدالرزاق)؛ سفینه رباعیات، ۱۵۲ پ (ظهیر فاریابی)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۲۳)

در سه نسخه کهن دیوان خاقانی (بریتانیا، فاتح و مجلس) این رباعی نیست. مصحح دیوان گویا آن را از دست‌نویس کتابخانه ملی پاریس (سده نهم ق.، برگ ۲۳۶ پ) و چاپ عبدالرسولی (ص ۹۱۳) به متن افزوده است. بنابراین، انتساب رباعی به خاقانی پشتوانه چندان محکمی ندارد و باید احتیاط کرد. مصراع سوم در دیوان (و هر دو منبع پیش‌گفته) چنین است: من در هوس آن رخ همچون گل و

شمع. تکرار «همچون گل و شمع» در مصراع سوم و چهارم، از اعتبار این ضبط کاسته و نشان می‌دهد که از منبع معتبری نقل نشده است.

(۲۴)

هر دل که سوار گشت بر مرکب عشق شاید که شود شکار در مخلص عشق
و آن دل که بدو نظر کند کوکب عشق گر جان بدهد رواست در مذهب عشق

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۲۰۲ (وله: خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۲۲۸ (لغیره))

به نظر می‌رسد کاتب نزهة المجالس لفظ «وله» را سهواً بر صدر این رباعی گذاشته است، چرا که در هیچ کدام از نسخ دیوان خاقانی یافت نمی‌شود. سفینه رباعیات نیز بر این انتساب صحه نمی‌گذارد. ما رباعی را در دیوان حکیم سنایی غزنوی (سنایی ۱۳۴۱، ص ۱۱۴۹) یافتیم و یکی از منابع آن، دست‌نویس شماره ۲۶۲۷ کتابخانه بایزید ولی‌الدین افندی (برگ ۲۷۹ر) است که در ۶۸۴ ق. کتابت شده و کهن‌ترین نسخه تاریخ‌دار کلیات سنایی غزنوی محسوب می‌شود. بنابراین، احتمال آنکه رباعی از سنایی غزنوی باشد زیادتر است. سنایی بیست رباعی دیگر با ردیف «عشق» دارد که نشان دهنده علاقه خاص او به این موضوع است.

(۲۵)

نه خاک توام به آدمی کرده عشق؟ نه مرغ توام به دانه پرورده عشق؟
پس بر چو منی، پرده‌داری را مگزین کآهنگ شناس نیست در پرده عشق

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۲۰۲ (خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۲۲۸ (خاقانی گوید)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۲۳)

مصراع اول در سفینه رباعیات چنین است: نه خاک توام بباد می‌کرده عشق.

(۲۶)

تا نامه آزار تو بر خواندستم بس عذر نگر که بر زبان راندستم
من هیچ ندانم سبب آزارت انگشت‌گران در این عجب ماندستم

(سفینه رباعیات، ۱۰۵ (خاقانی راست)؛ شروانی، ۱۳۶۶، ص ۱۹۶ (لغیره))

در نزهة المجالس نام «خاقانی» بر رباعی بعدی است. به نظر می‌رسد که در این موضع، روایت نزهة المجالس درست‌تر است و رباعی از خاقانی نیست. در دیوان خاقانی نیز نیامده است. مصراع دوم در نزهة المجالس: بس عذر نکو.

(۲۷)

در کار تو هر زمان گرفتارترم غم‌های تو را به جان خریدارترم
هر روز به چشم من نکوروی‌تری هر چند که بیش بینمت، زارترم

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۴۵۸ (خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۲۷ پ (انوری راست))

کاتب نزهةالمجالس عناوین شعرا را جابه‌جا نوشته است و نام «خاقانی» را که متعلق به رباعی پیشین بوده (نک. شماره ۲۹) بر صدر این رباعی گذاشته و نام «انوری» را به رباعی بعدی منتقل کرده است. دکتر ریاحی در پانویس صفحه این مورد را متذکر شده است. اکنون به لطف دسترسی به سفینه رباعیات متوجه نحوه عملکرد کاتب نزهةالمجالس در برخی اوراق کتاب در جابه‌جایی نام شاعران شده‌ایم. هرچند شواهد بیرونی نیز این مسئله را تأیید می‌کند. رباعی فوق در دیوان انوری (انوری ابیوردی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۱۰۱۱) به استناد نسخه‌های معتبر کهن وارد شده و سروده اوست.

(۲۸)

برخیزم از این خاک و بر افلاک شوم جان‌گردم و نزد عیسی پاک شوم
افسوس بود که من چو هر جانوری از خاک برون آیم و با خاک شوم

(ابوالمجد تبریزی، ۱۴۰۱، ص ۱۲ (افضل‌الدین خاقانی))

این رباعی نه در نزهةالمجالس آمده است و نه در سفینه رباعیات؛ و جزو آن گروه رباعیاتی است که ابوالمجد تبریزی گردآورنده خلاصه‌الاشعار خود به متن افزوده است. در دیوان خاقانی نیز نیست.

(۲۹)

ای سلسله زلف تو یکسر جنبان دیوانه شدم، سلسله کمتر جنبان
دارم سر آنکه سر کنم در سرتو گر هست سر منت، سر در جنبان

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۴۵۷ (لغیره)؛ سفینه رباعیات، ۲۷ پ (خاقانی)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۲۹)

طبق توضیحاتی که ذیل رباعی شماره ۲۷ آوردیم، کاتب نزهةالمجالس در این موضع، عناوین را جابه‌جا نوشته و نام «خاقانی» را که متعلق به این رباعی بوده، بر رباعی بعدی نهاده است. ضبط مصراع چهارم در هر دو منبع ما همین گونه است که نوشتیم. در دیوان چنین است: «گر هست سر منت، سری در جنبان». عین همین مصراع را خاقانی در رباعی دیگری آورده و شعر خودش را تضمین و تکرار کرده است (خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۳۱):

پیداست که سودای تو دارم پنهان صفرا مکن، این آتش سودا بنشان
دارم سر آنکه با تو در بازم سر گر هست سر منت، سری در جنبان!

(۳۰)

مه را ز فلک به طرف بام آوردن وزیرگ روان، روغن خام آوردن
از روم، کلیسیا به شام آوردن بتوان، نتوان تو را به دام آوردن

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۵۱۹ (خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۲۴۶ ر (خاقانی))

رباعی در دیوان خاقانی ثبت نشده است؛ و در دست‌نویس کتابخانه لالا اسماعیل (برگ ۳۶۲ پ)، شاید از نزهة المجالس اضافه شده باشد. با تغییراتی به «سعدی» نیز منسوب است (سعدی، ۱۳۶۳، ص ۶۷۹):

مه را ز فلک به طرف بام آوردن وز روم، کلیسیا به شام آوردن
 در وقت سحر، نماز شام آوردن بتوان، نتوان تو را به دام آوردن

اگر رباعی مورد اشاره متعلق به اصل کتاب نزهة المجالس باشد نه الحاقی سنوات بعد، انتساب آن به سعدی مردود یا مشکوک خواهد بود. چرا که تألیف کتاب، در روزگار جوانی سعدی در نقطه‌ای دور از موطن او در منطقه شروان (زادگاه خاقانی) صورت گرفته است. شگردی که گوینده رباعی (خاقانی یا هر کس دیگر) به کار برده، در تعدادی دیگر از رباعیات نیز مورد تقلید قرار گرفته است. در سفینه رباعیات این رباعی «جمال خجندی»^(۴) بلافاصله بعد از رباعی خاقانی نقل شده است:

صد چشمه برون ز چشم سنگ آوردن بر مرکب وهم، عرصه تنگ آوردن
 بر طبع فلک رنگ دو رنگ آوردن بتوان، نتوان تو را به چنگ آوردن

عزیز کاشانی نیز دو رباعی در همین حال و هوا آورده است (کاشانی، ۱۳۴۴ ر):

اخسیکتی^(۵)

تیر شده را باز به شست آوردن بر لشکر تقدیر شکست آوردن
 خورشید بلند را به پست آوردن بتوان، نتوان تو را به دست آوردن

رباعیه

بر آتش سوزنده درنگ آوردن وز شاخ چنار، بادرنگ آوردن
 از تاک رزان، تیر خدنگ آوردن بتوان، نتوان تو را به چنگ آوردن

(۳۱)

بیداد بر این تنگدل آخر بس کن ای ظالم ده رنگ دل، آخر بس کن
 از خیره‌کشیت، سنگ بر من بگریست ای خیره‌کش سنگدل! آخر بس کن

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۴۱۶ (خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۴۱ پ (خاقانی)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۳۰)

(۳۲)

تیغ از تو و لَبیک نهانی از من زخم از تو و ایام جوانی از من
گردل دهدت که جان ستانی از من از تو سر تیغ و جان فشانی از من

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۵۳۰ (صدر خجندی)؛ سفینه رباعیات، ۱۸۹ پ (جمال پرچینی)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۳۱)

رباعی در سه نسخه کهن دیوان خاقانی موجود است (دست‌نویس بریتانیا، ۴۱۴؛ دست‌نویس مجلس، ۷۲۲؛ دست‌نویس پاریس، ۲۳۲ پ) و به اعتبار آن باید از خاقانی‌اش دانست. در رباعیات سرگردان، دواوین شعرا در اغلب موارد، مرجع مطمئن‌تری هستند. رباعی در دست‌نویس فعلی نزهة‌المجالس به نام «صدر خجندی» است و رباعی بعدی به نام «جمال سرخی». «پرچینی» که در سفینه رباعیات آمده، دگرگشته «سرخی» است. من احتمال می‌دهم که در اصل کتاب نزهة‌المجالس، نام «جمال سرخی» بر صدر رباعی بوده و ابهری، کاتب نزهة‌المجالس، نام‌ها را جابه‌جا نوشته است. چه جمال سرخی باشد، چه صدر خجندی، در اصل قضیه تفاوتی ایجاد نمی‌کند. رباعی از خاقانی است.

(۳۳)

شد آن غم دل که می‌کشیدم ز تو من و آن عشوه و دم که می‌شنیدم ز تو من
من با تو چنان بُدم که ناخن با گوشت اکنون که دراز شد، بریدم ز تو من!

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۵۶۶ (وله: خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۱۳۴ ر (وله: خاقانی))

در هیچ کدام از نسخ دیوان خاقانی نیست. فقط کاتب دست‌نویس لالا اسماعیل آن را آورده (برگ ۳۶۲ پ) که ما حدس می‌زنیم به نسخه‌ای از نزهة‌المجالس (یا منبعی منبعث از آن) دسترسی داشته است، چرا که رباعیات خاص این منبع را در نسخه‌اش آورده است. رباعی در دیوان سید حسن غزنوی دیده می‌شود (ص ۳۷۱)، اما بیت نخست آن متفاوت است:

آن رفت که عشوه می‌خریدم ز تو من پیراهن صبر می‌دریدم ز تو من
من با تو چنان بُدم که ناخن با گوشت لیکن چو دراز شد، بریدم ز تو من!

(۳۴)

کو عمر که داد عیش بستانم از او؟ کو وصل که درد هجر بنشانم از او؟
کویار که گر پای خیالش به مثل بر دیده نهد، دیده نگردانم از او؟

(ابوالمجد تبریزی، ۱۴۰۱، ص ۱۲ (لغیره)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۳۴)

ابوالمجد تبریزی گردآورنده خلاصة‌الاشعار، گوینده رباعی را نمی‌شناخته است.

(۳۵)

چشمم به گل است و مرغ دستان زن و تو میلیم به مُل است و رطل مردافکن و تو
زین پس من و صحرا و می روشن و تو من چون تو و تو چون من و من بی من و تو

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۱۴۱ (خاقانی)؛ سفینه رباعیات، ۱۵۹ ر (امیر خاقانی)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۳۴)

جزء آخرِ مصراع چهارم در دیوان خاقانی چنین است: «من با من و تو» که متکی به ضبط دست‌نویس بریتانیاست (برگ ۴۲۰ ر). دست‌نویس پاریس (برگ ۲۳۲ پ) ضبطی متفاوت و شاید برتر از دو ضبطِ پیشین دارد: «من چون تو، تو چون من، من و تو بی من و تو». مصحح دیوان خاقانی، این ضبط را درست و دقیق گزارش نکرده است.

(۳۶)

گفتی که تو را شوم، مدار اندیشه دل خوش کن و بر صبر گمار اندیشه
گفتم که چه دل کآنچه دلش می‌خوانی یک قطره خون است و هزار اندیشه

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۲۱۲ (عایشه سمرقندی)؛ ابوالمجد تبریزی، ۱۴۰۱، ص ۱۸ (عایشه سمرقندی)؛ سفینه رباعیات، ۶۲ ر (عایشه مقری)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۳۴-۷۳۵)

رباعی در سه دست‌نویس کهن بریتانیا، مجلس و فاتح نیست. اما برخی از دست‌نویس‌های بعدی از جمله پاریس (برگ ۲۳۷ ر) آن را دارند. در سفینه کهن رباعیات (ص ۲۴۰) و مجموعه اشعار و مراسلات لالا اسماعیل که در ۷۴۱ ق. کتابت شده (برگ ۲۰۱ پ) به نام «زکی مراغی»، شاعر قرن ششم، ثبت است. به اوحد کرمانی (اوحدالدین کرمانی، ۱۳۶۶، ص ۱۴۷)، افضل کاشانی (بابا افضل کاشانی، ۱۳۶۳، ص ۱۸۳) و حافظ (حافظ شیرازی، ۱۳۷۵، ص ۲، ص ۱۱۰۵) نیز منسوب است. به اعتبار منابع بالا، احتمال آنکه «عیشه مقریه سمرقندی» گوینده رباعی باشد، بیش از خاقانی و زکی مراغی است.

(۳۷)

از مهر صلیب موی رومی رویی ابخازنشین کسی و گرجی گویی
از بس که بگفتمش که «مویی مویی» موییم زبان شد و زبانم مویی

(شروانی، ۱۳۶۶، ص ۴۴۸ (ایضاً: در پسر ترسا)؛ خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۴۲)

همان طور که ذیل رباعی شماره ۱۲ توضیح دادیم، «مویی» کلمه‌ای گرجی به معنی «بیا» است. ضبط دیوان خاقانی قدری متفاوت است. مصراع اول: از عشق؛ مصراع دوم: ابخازنشین گشتم و؛ مصراع چهارم: شد موی زبانم و زبان هر مویی. ضبط مصراع دوم و چهارم مطابق آنچه در دست‌نویس‌های کهن دیوان خاقانی آمده (بریتانیا، ۴۲۲ ر؛ فاتح، ۲۷۰ پ؛ پاریس، ۲۳۵ ر)، قدرت القایی بیشتری دارد. خاقانی در غزلی گوید:

بس که از زاری زبانم موی و مویم شد زبان کو مرا کشت و نیاززد از برون یک موی من

(خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۶۵۰)

سخن پایانی

رباعیات خاقانی، به دلیل خاص بودنش، جزو رباعیات پُرطرفدار و پُر تکرارِ سفینه‌های ادبی نبوده است. بیشترین رباعیات او در نزهةالمجالس جمال خلیل شروانی که همشهری خاقانی بوده، نقل شده است. تعدادی از این رباعیات، به دو رباعی‌نامه دیگر که متأثر از نزهةالمجالس بوده‌اند، راه یافته است: خلاصةالاشعار فی الرباعیات و سفینه رباعیات کتابخانه دانشگاه استانبول.

رباعیات خاقانی در این سه رباعی‌نامه کهن، به چند شکل نقل شده است: تعدادی از آنها رباعیاتی است که در دیوان خاقانی نیز یافت می‌شوند. بعضی از آنها، رباعیاتِ نویافته‌اند. تعدادی از رباعیاتِ نویافته، به شاعرانِ دیگر هم منسوب‌اند. برخی مدّعی دیگری ندارند. تعدادی از رباعیاتِ موجود در دیوان خاقانی، بی نام گوینده یا به نام گویندگان دیگر، در سه رباعی‌نامه فوق جای دارند. ما همه این رباعیات را استخراج و به ترتیب الفبای قوافی نقل کرده‌ایم و منابع آنها را آورده‌ایم. ذیل هر رباعی، در مورد اختلاف کلمات یا روایات و صحت و سُقم انتساب‌ها ارزیابی خود را نوشته‌ایم. رباعیات مشترک میان این سه رباعی‌نامه به دلیل منبع یکسان، نسبتاً چشمگیر است، ولی گاهی میان آنها در ذکر نام گوینده یک رباعی اجماعی به چشم نمی‌خورد.

از ۳۷ رباعی به دست آمده، ۱۳ رباعی آن با دیوان خاقانی انطباق دارد. ۵ رباعی آن، بدون ذکر نام خاقانی یا گوینده دیگر، نقل شده است. ۶ رباعی به گوینده دیگر منسوب شده و ۱۳ رباعی، نویافته محسوب می‌شود. دو رباعی از ۳۷ رباعی، در یک یا دو منبع ما به نام خاقانی و در منبع بعدی به نام شاعر دیگر ثبت شده است. ما در محاسبه خود خاقانی را اولویت داده‌ایم. از ۱۳ رباعی نویافته، فقط سه فقره آن مدّعی ندارند و مابقی، میان خاقانی و یک یا دو شاعر دیگر مشترک‌اند و احتمال آنکه برخی از آنها از خاقانی نباشد، کم نیست. البته برخی از رباعیات موجود در دیوان خاقانی نیز جزو رباعیات سرگردان محسوب می‌شوند. ما سعی کرده‌ایم ضمن شناسایی گویندگان احتمالی رباعیات مورد بحث در این نوشتار در حدّ توان، سراینده واقعی رباعی را مشخص کنیم.

پیوست مقاله (۲۱ رباعی نویافته خاقانی)

هنگام نگارش مقاله، در مراجعه به تعدادی از دست‌نویس‌های دیوان خاقانی، به رباعیاتی برخوردیم که در دیوان‌های چاپی اثری از آنها نیافتیم. بهتر دیدیم که دامنه جست‌وجو را قدری وسیع‌تر کنیم. رباعیاتی که در این بخش عرضه می‌شود، حاصل مرور هشتاد نسخه خطی دیوان خاقانی در کتابخانه‌های ایران (ملّی، مجلس، دانشگاه تهران و آستان قدس رضوی) و خارج از ایران (استانبول، لندن و پاریس) است. بعضی نسخه‌ها فاقد رباعی بودند و تعدادی نیز هیچ رباعی افزوده‌ای نداشتند. اغلب رباعیات نویافته با سبک رباعی‌سرایی خاقانی همخوانی دارند و حتّی در یکی از آنها، تخلص «خاقانی» به چشم می‌خورد. خاقانی برخلاف بسیاری از شاعران همعصر خود به گفتن رباعیات چهارقافیه‌ای گرایش داشت و این گرایش در رباعیات نویافته مشهود است. کاتبان یا گردآورندگان برخی از نسخه‌ها، گاهی رباعیات شاعران متقدّم با متأخّر را به دیوان خاقانی ملحق کرده‌اند. رباعی زیر در دست‌نویس لالا اسماعیل (برگ ۳۵۹ر) و ملّی ۳ (فریم ۸۳۹) به خاقانی انتساب یافته است. هر دو دست‌نویس در قرن سیزدهم کتابت شده است:

ای هجر! نه کافرم، بیخشای دمی تعجیل به خون من مفرمای دمی
ای غم! همه وقت می‌توان کُشت مرا از راه رسیده‌ای، بیاسای دمی!

همان‌گونه که از زبان رباعی مشخص است، این رباعی با سبک رباعی‌سرایی خاقانی و شاعران روزگار او فاصله بسیار دارد. رباعی سروده قاضی نورالدین اصفهانی متخلص به «نوری» (د. ۱۰۰۰ ق.) است و علاوه بر دیوان نوری (دست‌نویس شماره ۴۷۹۰ آستان قدس رضوی، ۷۶) در دو تذکره عصر صفوی نیز به نام او ثبت است (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۸، ج ۶، ص ۴۰۱۸؛ صادقی‌بیگ کتابدار، ۱۳۲۷، ص ۱۵۴).

رباعی زیر (ملّی ۳، فریم ۸۶۸؛ ملّی ۴، فریم ۹۰۰):

هر جا که ز مهرت نظری افتاده سودازده‌ای، برگذری افتاده
در کوی وصال تو که آید، کآنجا هر پای که در نهی، سری افتاده

با ردیف «افتاده است» در دیوان کمال‌الدّین اسماعیل اصفهانی (ص ۲۴۷) به اعتبار هشت نسخه کهن درج شده و به احتمال بسیار زیاد از کمال اسماعیل است. اوحدی بلیانی رباعی را به «امام فخر رازی» منسوب داشته (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۸، ج ۵، ص ۲۷۶۹) که خطاست.

مورد سوم، رباعی زیر است (دانشگاه، ۵۹۹؛ دانشگاه ۳، ۳۴۱پ؛ ملّی ۳، فریم ۸۵۹؛ ملّی ۴، فریم

۸۷۴):

سردفتر عشق، قصه مشکل ماست سرخیل ملامت، دل بی حاصل ماست
آن سنگ که نرمی نپذیرد، دل توست و آن دل که ز سختی نگزیرد، دل ماست

این رباعی را اسحاق بن قوام بن همگر، به سال ۶۹۷ ق. به نام جد خود، مجدالدین همگر، کتابت کرده است (مجدالدین همگر، ۳۵ پ). به دلیل قدمت نسخه و قرابت کاتب با شاعر، تردیدی در صحت این انتساب نیست.

رباعی زیر در چاپ عبدالرسولی (ص ۹۰۰)، تعدادی از نسخه‌های خطی مورد رجوع ما (دانشگاه، ۵۹۹؛ دانشگاه ۳، ۳۴۱ پ؛ ملی ۳، فریم ۸۵۹؛ ملی ۴، فریم ۸۷۴) و تذکره هفت اقلیم (رازی، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۱۴۶۰) به نام خاقانی ثبت شده است:

آفاق به پای آه ما فرسنگی است وز ناله ما سپهر دود آهنگی است
در پای امید ماست، هر جا خاری است بر شیشه عمر ماست، هر جا سنگی است

ما این رباعی را در دیوان عنصری بلخی نیز می‌یابیم (ص ۳۱۱) و از معدود رباعیات سه‌قافیه‌ای منسوب به اوست. زبان این رباعی بسیار جدیدتر از قرن پنجم است و در انتساب آن به خاقانی نیز باید احتیاط کرد. در تذکره مجمع الفضلاء به نام «ملک قمی»، شاعر عصر صفوی، ثبت شده (بقای بخارایی، ۱۳۹۳، ص ۲۵۱) و قوافی در آنجا به صورت «فرسنگ»، «دود آهنگ» و «سنگ» است.

باری جست‌وجوهای من به یافته شدن ۲۱ رباعی دیگر از خاقانی انجامیده و به احتمال بسیار، اغلب آنها سروده خاقانی است. تکمیل و تنقیح این پیوست، در گرو رؤیت و بررسی نسخه‌های فراوانی است که در دسترس من نبوده است. نسخه‌های مورد استفاده در این بخش، به قرار زیر است:

آستان قدس: دست‌نویس شماره ۴۶۴۴ کتابخانه آستان قدس رضوی، ۸۴۷ ق. ، ۳۸۳ برگ.

پاریس: دست‌نویس شماره ۱۸۱۶ کتابخانه ملی پاریس، سده نهم ق. ، ۲۳۷ برگ.

حکیم اوغلو: دست‌نویس شماره ۶۲۳ کتابخانه حکیم علی اوغلو، بدون رقم، سده ۱۰-۱۱ ق. ، ۵۰۳ برگ.

دانشگاه: دست‌نویس شماره ۱۱۳۹۰ کتابخانه دانشگاه تهران، بدون رقم، سده ۱۱-۱۲ ق. ، ۳۸۸ برگ.

دانشگاه ۱: دست‌نویس شماره ۳۲۱۵ کتابخانه دانشگاه تهران، ۱۰۲۳ ق. ، ۳۹۵ برگ.

دانشگاه ۲: دست‌نویس شماره ۶۰۴۰ کتابخانه دانشگاه تهران، ۱۰۲۳ ق. ، ۳۱۳ برگ.

دانشگاه ۳: دست‌نویس شماره ۴۷۶ کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران، بدون رقم، ۳۴۲ برگ.

فاتح: دست‌نویس شماره ۳۸۱۰ کتابخانه فاتح استانبول، ۷۰۲ ق.، ۲۷۴ برگ.
لالا اسماعیل: دست‌نویس شماره ۴۳۹ کتابخانه لالا اسماعیل، بدون رقم، سده ۱۲-۱۳ ق.، ۳۶۲ برگ.

مجلس ۱: دست‌نویس شماره ۵۹ کتابخانه مجلس سنا، ۱۰۴۵ ق.، ۳۶۶ برگ.
مجلس ۲: دست‌نویس شماره ۱۵۷۱۳ کتابخانه مجلس، ربیع‌الاول ۱۰۱۵ ق.، ۳۹۴ برگ.
مجلس ۳: دست‌نویس شماره ۲۳۶ فیروز (کتابخانه مجلس)، بدون رقم، سده ۱۲-۱۳ ق.، ۴۰۷ برگ.

مجلس ۴: دست‌نویس شماره ۹۷۸ کتابخانه مجلس، ۱۰۳۸ ق.، ۵۱۲ برگ.
مجلس ۵: دست‌نویس شماره ۲۵۶۱ کتابخانه مجلس، ۱۰۴۶ ق.، ۳۳۸ برگ.
مجلس ۶: دست‌نویس شماره ۱۷۰۶۸ کتابخانه مجلس، رجب ۱۰۱۱ ق.، ۳۲۸ برگ.
ملّی: دست‌نویس شماره ۸۱۳۸۸۳ کتابخانه ملّی ایران، کتابت صالح کرمانی، ۱۲ رمضان ۱۰۵۰ ق.، ۳۰۵ برگ.

ملّی ۱: دست‌نویس شماره ۱۱۲۱۰۸۲ کتابخانه ملّی ایران، ۹۴۲ ق.، ۴۰۶ برگ.
ملّی ۲: دست‌نویس شماره ۳۰۵۸۲۶۲ کتابخانه ملّی ایران، کتابت در ۱۰ شوال ۱۰۱۷ ق.، ۲۷۵ برگ.

ملّی ۳: دست‌نویس شماره ۱۵۹۳۶۳۷ کتابخانه ملّی ایران، کتابت در ۲۹ صفر ۱۲۸۵ ق.، ۲۷۵ برگ.

ملّی ۴: دست‌نویس شماره ۳۰۳۷۴۲۸ کتابخانه ملّی ایران، کتابت در ۲۰ رجب ۱۰۴۰ ق.، ۴۵۲ برگ.

هند: دست‌نویس شماره ۱۳۰۸۰ کتابخانه ملّی هند، سده ۱۱ ق.، ۳۲۳ برگ.

شهری زپی عشق تو بدگوست مرا پندارد کز تو کار نیکوست مرا
از هر که به طعنه می‌دزد پوست مرا حقاً که تو دشمن تری ای دوست مرا
(مجلس ۶، ۳۲۵ ر؛ دانشگاه ۲، ۳۰۳ پ؛ ملّی، ۴۹۷؛ ملّی ۲، ۲۶۵ پ)

(۲)

سی سال بدیدم فلک نه‌تو را احوال جهانِ ده‌دلِ بدخو را
در مدّت عمر خود ندیدم دو نفس یک دوست که دوستی توان گفت او را
(آستان قدس، ۳۰۵ پ)

(۳)

زین عزم سفر که کردی ای نوشین لب دور از تو مرا دوش تب آمد همه شب
تو ناشده همچنان فتادم در تب پس چون بروی، اگر بمیرم چه عجب!
(مجلس ۴، ۹۸۲؛ مجلس ۶، ۳۲۷؛ دانشگاه ۲، ۳۰۳؛ ملی، ۴۹۸؛ ملی ۲، ۲۶۶ ر)

(۴)

آن کس که معلّم نمازت بوده است بی آبی این جهانّت چون ننموده است؟
بر خاک تیمّت چرا فرموده است؟ کین خاک به خون رفتگان آلوده است
(مجلس ۱، ۲۹۷؛ دانشگاه ۱، ۷۸۲؛ دانشگاه ۲، ۳۰۵ ر)

(۵)

آن گلرخ مشک‌خال می‌جویی، نیست آن زهره مَه‌مثال می‌جویی، نیست
رو کارزوی محال می‌جویی، نیست در نیمه شب هلال می‌جویی، نیست
(دانشگاه، ۵۹۵؛ حکیم اوغلو، ۵۰۲؛ مجلس ۳، ۴۰۷؛ ملی ۴، فریم ۸۶۹)^(۶)

(۶)

کس را پس پرده قضا راه نشد از سر قدر هیچ کس آگاه نشد
هر کس ز سر قیاس چیزی گفتند معلوم نشد قصّه [و] کوتاه نشد
(هند، ۳۱۸؛ ملی ۱، ۳۰۱؛ پ)^(۷)

(۷)

بر گل رقمی ز مشک ناگاه زدند بر تنگ شکر، مورچگان راه زدند
آینه روی دوست، زنگار گرفت از بس که در او سوختگان آه زدند
(لالا اسماعیل، ۳۵۸؛ ملی ۳، فریم ۸۳۴)^(۸)

(۸)

گر با دگری دلت همی‌آساید دیگر دل من درد سرت ننماید
تا عادت ما بوده و نشناخته‌ایم چون هست غمت، گر تو نباشی شاید
(مجلس ۴، ۹۹۸؛ مجلس ۶، ۳۲۵ ر)^(۹)

(۹)

چون نیست تو را جز آنکه او داد قرار چندین ز پی مراد، دل رنجه مدار
هان تا تنهی بر دل خود چندین بار بگذاشتن و گذاشتن است آخر کار
(هند، ۳۲۳؛ ملی ۱، ۳۰۰؛ ملی ۲، ۳۰۶ ر)^(۱۰)

(۱۰)

عشق تو پریر بر دلم کرد حشر دی حال من از هجر تو شد زیرو زبر
امروز دلم به خدمت بست کمر فردا بنهد تاج وصال بر سر
(مجلس ۴، ۱۰۰۱؛ مجلس ۶، ۳۲۵؛ دانشگاه ۲، ۳۰۷؛ ملی، ۵۰۶؛ ملی ۲، ۲۷۰)

(۱۱)

بشنو به سحر تظلم بنده خویش بخشای بر این عاشق پرنده خویش
خاقانی اسیر عشق و افکنده توست بفکن نظری بر دل افکنده خویش
(حکیم اوغلو، ۵۰۱؛ مجلس ۳، ۴۰۶؛ مجلس ۴، ۱۰۰۳؛ مجلس ۶، ۳۲۶؛ دانشگاه ۲، ۳۰۸؛ ملی، ۵۰۷؛ ملی ۲، ۲۷۰)

(۱۲)

پهلوی مرا چه بستر گُل، چه خَسک ناسور دل مرا چه مرهم، چه نمک
مادر دپرستیم نه در مان پرور اینک زرِ قلبِ ماست، این سنگِ محک!
(هند، ۳۱۸؛ ملی ۱، ۳۰۱)

(۱۳)

در خانه مراست گلشنی خازاندام بر بام کلاغی است مرا بلبلِ نام
امروز قیاس کار من در ایام از گلشنِ خانه گیر و از بلبلِ بام
(حکیم اوغلو، ۵۰۲؛ مجلس ۳، ۴۰۷؛ ملی^(۱۱))

(۱۴)

جانا! به هزار جان و فاجوی توام آسیمه سر از غمزه جادوی توام
تا نرگس تو هندوی دل دزد من است من هندوی آن نرگس هندوی توام
(پاریس، ۲۳۶؛ مجلس ۴، ۱۰۰۹؛ مجلس ۵، ۴۹۱)^(۱۲)

(۱۵)

بر رهگذر عشق تو خرگاه زدم رایات محبت تو بر ماه زدم
در کوی تو مردوار، بر نامه عشق توقیع «توکلْتُ علی الله» زدم
(مجلس ۴، ۱۰۱۰؛ مجلس ۶، ۳۲۴؛ دانشگاه ۲، ۳۰۹؛ ملی، ۵۱۰؛ ملی ۲، ۲۷۲)

(۱۶)

نیکو بود ای به نیکویی شمع ختن با دشمن من تو دوست، با من دشمن؟
من بامِ اشکِ رشک، دامن دامن او گُل چنَد از رخ تو، خرمن خرمن
(مجلس ۴، ۱۰۱۳؛ مجلس ۶، ۳۲۴؛ دانشگاه ۲، ۳۱۰؛ ملی، ۵۱۱؛ ملی ۲، ۲۷۲)

(۱۷)

با ما دلت آرهنوز یکتاست، بگو گر مهر من از دل تو برخاست، بگو
گر با دگری خوشترت از ماست، بگو شوخی مکن و کژم مینه، راست بگو!
(مجلس ۴، ۱۰۱۵؛ مجلس ۶، ۳۲۴پ؛ دانشگاه ۲، ۳۱۱ر؛ ملی، ۵۱۲؛ ملی ۲، ۲۷۳پ)

(۱۸)

جان کرد زیان دل خراب از دیده در آب بمائند کار آب از دیده
آن دیده که در خواب، خیالش دیدی می جوید خواب را به خواب از دیده
(مجلس ۲، ۳۹۴پ)^(۱۳)

(۱۹)

یاران ز تو بد گفته و من نشنیده جز تو دگران دیده و نپسندیده
حوران همه گر آب حیاتند چه کنم چون خاک سر کوی تو هست ای دیده
(فاتح، ۲۷۲پ؛ ملی ۴، فریم ۹۰۲)^(۱۴)

(۲۰)

بر باد هوا هداسواری چه کنی؟ تعجیل به حاجتی که داری، چه کنی؟
هستم زحل و سردمزاجی نکنم تو زهره نه‌ای، گرم‌زهاری چه کنی؟
(حکیم اوغلو، ۵۰۲پ؛ مجلس ۳، ۴۰۷پ؛ ملی ۴، فریم ۹۰۶)^(۱۵)

(۲۱)

حوضی و بهشتی و جهان‌آرایی ادریس و بهشت و کوثر اندر جایی
در زیر درخت، کوثر‌دارایی در گوشه حوض کوثرش دریایی
(حکیم اوغلو، ۴۹۷پ؛ مجلس ۳، ۴۰۲پ؛ دانشگاه ۱، ۷۸۱)^(۱۶)

پی‌نوشت‌ها

- (۱) فریتز مایر در تدوین کتاب مهستی زیبا (ویسبادن، ۱۹۶۳ م.) از این دست‌نویس بهره‌برده و بهروز ایمانی اخیراً آن را در مقاله‌ای مفصل معرفی کرده است: «دست‌نویس دیگری از نزهة المجالس» (به یاد ایرج افشار، دفتر دوم، ۱۴۰۲ ش.).
- (۲) ارجاعات ما در متن، تمامی به چاپ سجّادی است، مگر آنکه به چاپ‌های دیگر یا دست‌نویس‌های دیوان او تصریح شود.
- (۳) این رباعیات را مصحح دیوان سید حسن غزنوی از روی نزهة المجالس به متن افزوده و در منابع خطی او نبوده است.

(۴) جمال‌الدین مسعود خجندی از هم‌عصران خاقانی و ممدوح اثیر اخسیکتی بوده است. از او رباعیاتی در نزهة‌المجالس و نیز در کتاب المختارات درج شده است (نک. میرافضلی، ۱۳۹۷، ص ۱۷۳-۱۷۷).

(۵) ظاهراً منظور، اثیر اخسیکتی است. چرا که اشعار دیگری از او به همین عنوان در اثر مذکور آمده است. این رباعی در دیوان اثیر اخسیکتی نیست.

(۶) جز نسخه دانشگاه، ردیف رباعی در مابقی نسخه‌ها «می جویی و نیست» است. خاقانی رباعی‌ای با ردیف «می جویی نیست» دارد (خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۷۱۱). در اینجا دو احتمال می‌توان داد: یا خود او رباعی دوم را سروده، یا دیگری به اقتضای آن رباعی‌ای گفته و در دنباله رباعی خاقانی جای داده است. اظهار نظر قطعی در این مورد دشوار است.

(۷) رباعی در برخی از دست‌نویس‌های اواخر قرن نهم به حکیم عمر خیّام منسوب شده (نک. یکانی، ۱۳۴۲، ص ۳۵۶). حتی رشیدی تبریزی، مؤلف طربخانه که بیشترین رباعیات منسوب به خیّام را در ۸۶۷ ق. گرد آورده، انتساب این رباعی را به گردن نگرفته است.

(۸) در برخی از منابع عصر صفوی به عسجدی مروزی منسوب شده (عسجدی مروزی، ۱۳۹۴، ص ۱۱۶؛ اوحدی بلیانی، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۲۳۶۲)، اما صحت این انتساب محرز نیست. در بیاض تاج‌الدین احمد وزیر که در ۷۸۲ هجری گرد آمده، به کمال اسماعیل اصفهانی منسوب است (چاپ عکسی، ص ۴۳۷). اما هیچ کدام از دست‌نویس‌های دیوان کمال بر این انتساب مهر تأیید نمی‌گذارند. با این همه، این انتساب قدیمی‌تر از نسخه‌های دیوان خاقانی است. در دو جنگ خطی کهن، بی‌نام گوینده دیده می‌شود (جاجرمی، ۱۳۵۰، ج ۲، ص ۱۱۹۸؛ هندوشاه نخجوانی، ۹۹ پ). با توجه به اینکه گردآورندگان این دو جنگ، یعنی بدر جاجرمی و هندوشاه نخجوانی، هر دو از ادبای سرشناس روزگار خود بوده‌اند، معلوم می‌شود که گوینده رباعی چندان مشهور نبوده است. جمال خلیل شروانی رباعی را در نزهة‌المجالس نیاورده و این امر، بسیار معنادار است.

(۹) مصراع سوم در هر دو نسخه چنین است و ابهام دارد.

(۱۰) از رباعیاتی است که در دوره تیموری به خیّام منسوب شده است (نک. خیّام نیشابوری، دست‌نویس اسعد افندی، ۸۷۶ ق.، برگ ۶۷ ر).

(۱۱) در هر دو نسخه، «بلبل نام» در مصراع چهارم تکرار شده است. متن، تصحیح ماست بر مبنای کلمات «خانه» و «بام» که در مصراع اول و دوم آمده و در مصراع چهارم بدان استناد شده است. این تصحیح، عیب تکرار قافیه را نیز برطرف می‌کند.

(۱۲) دست‌نویس پاریس که یکی از منابع این رباعی است، جزو نسخه‌های اصلی تصحیح سجّادی بوده است.

(۱۳) شرف‌الدین فراهی (زنده در ۶۱۲ ق.). رباعی در همین ردیف قافیه دارد (عوفی، ۱۳۳۵، ص ۲۱۶) که در صورت محرز شدن صحت انتساب رباعی به خاقانی، می‌توان گفت که تحت تأثیر آن بوده است (برای دیدن نظایر آن، نک. میرافضلی، ۱۳۹۷، ص ۳۴۲).

(۱۴) رباعی در چاپ عبدالرزسولی موجود است (ص ۹۲۳) و ظاهراً از چاپ لکهنو گرفته است. بیت دوم در آنجا بسیار مغشوش است:

حوران همه گرد انجهانند حکیم / چون خاک سر کوی تو از دیده رمیده!

ضبط دست‌نویس‌های مورد استفاده ما نیز هنوز با آنچه سروده شاعر بوده، فاصله دارد.

(۱۵) متن، تلفیقی از ضبط سه نسخه است و هنوز، جای کار دارد. مصراع اول در مَلّی ۵: بر باد مؤید استواری چه کنی؛ مصراع سوم در حکیم اوغلو و مجلس ۳: سرد فراخی بکنم! مصراع چهارم در حکیم اوغلو: - زهاری.
(۱۶) خاقانی قطعه‌ای در مدح خاقان اکبر منوچهر شروانشاه دارد (خاقانی شروانی، ۱۳۷۳، ص ۸۸۲) و در آن به حوض سرای او اشارت کرده است: «تو بحری و حوضی میان سرایت». ضبط بیت دوم رباعی بر اساس دو دستنویس حکیم اوغلو و مجلس است؛ دستنویس دانشگاه: گوهر دارایی/ در گوشه حوض، گوهرین دریایی.

منابع

الف) کتاب‌های خطی و چاپی

آوی، شمس‌الدین (۷۳۸ ق.، نسخه خطی)، بیاض شمس‌الدین آوی، دست‌نویس شماره ۲۸۶ کتابخانه مجلس سنا، گردآوری و کتابت علی‌بن الحسن بن الرضی الحافظ، ۱۴۲ برگ.
ابن بی‌بی (۱۹۵۶ م.)، الاوامر العلائیه فی الامور العلانیه، به اهتمام عدنان صادق ارزی، آنکارا.
ابوالمجد تبریزی، محمد بن مسعود بن مظفر (۱۳۸۱)، سفینه تبریز (چاپ عکسی)، تهران، مرکز نشر دانشگاهی
ابوالمجد تبریزی، محمد بن مسعود بن مظفر (۱۴۰۱)، خلاصة الاشعار فی الرباعیات، تصحیح و تحقیق سید محمد عمادی حائری، تهران، انتشارات هرمس.
اشکذری، ابوبکر بن علی بن ابی‌بکر (نسخه خطی)، مجمع البحور و سکینه الجمهور، دست‌نویس شماره FY.417 کتابخانه دانشگاه استانبول، بدون رقم، ۹۸ برگ.
انوری ابیوردی (۱۳۷۶)، دیوان انوری، به اهتمام محمدتقی مدرّس رضوی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ پنجم، ۲ ج.
اوح‌الدین کرمانی (۱۳۶۶)، دیوان رباعیات اوح‌الدین کرمانی، به کوشش احمد ابومحبوب، تهران، انتشارات سروش.
اوح‌الدین کرمانی (اوایل قرن هشتم ق.، نسخه خطی)، انیس الطالبین و جلیس الصالحین (رباعیات اوح‌الدین کرمانی)، دست‌نویس شماره FY.701 کتابخانه دانشگاه استانبول، ۶۶ برگ.
اوح‌دی بلیانی، تقی‌الدین محمد (۱۳۸۸)، عرفات العاشقین و عرصات العارفین، تصحیح سیدمحسن ناجی نصرآبادی، تهران، انتشارات اساطیر، ۷ ج.
بابا افضل‌الدین کاشانی (۱۳۶۳)، دیوان بابا افضل‌الدین کاشانی، تصحیح مصطفی فیضی، حسن عاطفی، عباس بهنیا، علی شریف، تهران، انتشارات زوّار.
بقایی بخارایی، محمد عارف (۱۳۹۳)، تذکره مجمع الفضلا، تحقیق محمد خشکاب، تهران، منشور سمیر.
تاج‌الدین احمد وزیر (۱۳۵۳)، بیاض تاج‌الدین احمد وزیر، چاپ عکسی به کوشش ایرج افشار و مرتضی تیموری، اصفهان، دانشگاه اصفهان.
جاجرمی، محمد بن بدر (۱۳۵۰)، مونس الاحرار فی دقایق الاشعار، به اهتمام میرصالح طیبی، تهران، انجمن آثار ملّی، جلد دوم.

جمال‌الدین اصفهانی (۱۳۶۲)، دیوان کامل استاد جمال‌الدین اصفهانی، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، تهران، کتابخانه سنایی، چاپ دوم.

جنگ اسکندری (۸۱۳ - ۸۱۴ ق.، نسخه خطی)، دستنویس Add.27261 کتابخانه بریتانیا، کتابت محمد حلوائی و ناصر الکاتب، ۵۴۵ برگ.

جنگ گنج بخش (سده ۸ ق.، نسخه خطی)، دستنویس شماره ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش (پاکستان)، ۹۸ برگ.

جنگ لیدن (لمعة السراج لحضرة التاج) (۶۹۵ ق.، نسخه خطی)، دستنویس شماره Cod.Or.593 کتابخانه لیدن، کتابت یوسف بن اسعد بن یوسف کاتب لالکی، ۱۲۸ برگ.

جوینی، عظامک (۱۹۱۱-۱۹۳۷ م.)، تاریخ جهانگشای، به اهتمام محمد قزوینی، لیدن، مطبعة بریل، ۳ ج.

حافظ شیرازی (۱۳۷۵)، دیوان حافظ، به تصحیح و توضیح پرویز ناتل خانلری، تهران، انتشارات خوارزمی، چاپ سوم، ۲ ج.

خاقانی شروانی (۱۲۹۲ ق.)، رباعیات خاقانی، به سعی و اهتمام کارل زالمان، دارالسلطنة پطرسبورگ.

خاقانی شروانی (۱۹۸۲ م.)، رباعیات خاقانی شروانی، ترتیب و پیشگفتار: محمد آقا سلطان‌زاده، باکو، نشریات بازیچی.

خاقانی شروانی (۱۳۷۳)، دیوان خاقانی شروانی، به کوشش ضیاء‌الدین سجادی، تهران، انتشارات زوار، چاپ چهارم.

خاقانی شروانی (۱۳۱۷)، دیوان خاقانی شروانی، به تصحیح و تحشیه علی عبدالرسولی، تهران، چاپخانه سعادت.

خاقانی شروانی (۱۳۷۵)، دیوان خاقانی شروانی، ویراسته دکتر میرجلال‌الدین کرآزی، تهران، نشر مرکز، ۲ ج.

خاقانی شروانی (۶۶۴ ق.، نسخه خطی)، دیوان خاقانی شروانی، دست‌نویس OR.7942 کتابخانه موزه بریتانیا، کتابت احمد بن محمد سامانی، خجند، ۴۲۶ برگ.

خاقانی شروانی (سده هفتم، نسخه خطی)، دیوان خاقانی شروانی، دست‌نویس شماره ۹۷۶ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، بدون رقم، ۳۶۷ برگ.

خاقانی شروانی (۷۰۲ ق.، نسخه خطی)، دیوان خاقانی شروانی، دست‌نویس شماره ۳۸۱۰ کتابخانه فاتح استانبول، کتابت ارسلان ملکی صدری، ۲۷۴ برگ.

خاقانی شروانی (سده نهم ق.، نسخه خطی)، دیوان خاقانی شروانی، دست‌نویس شماره ۱۸۱۶ کتابخانه ملی پاریس، ۲۳۷ برگ.

خاقانی شروانی (نسخه خطی)، دیوان خاقانی شروانی، دست‌نویس شماره ۴۳۹ کتابخانه لالا اسماعیل، بدون رقم، ۳۶۲ برگ.

خیام نیشابوری (ذی‌القعدة ۸۷۶ ق.، نسخه خطی)، رباعیات خیام (به همراه لمعات عراقی)، دست‌نویس شماره ۲۸۸۲ کتابخانه اسعد افندی، ۸۰ برگ.

رازی، امین احمد (۱۳۷۸)، تذکره هفت اقلیم، تصحیح سید محمد رضا طاهری، تهران، انتشارات سروش، ۳ ج.

رشیدی تبریزی، یاراحمد (۱۳۶۷)، طریخانه: رباعیات خیام، تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران، نشر هما، چاپ دوم.

رضی‌الدین نیشابوری (۱۳۸۲)، دیوان رضی‌الدین نیشابوری، تصحیح و توضیح ابوالفضل وزیرنژاد، مشهد، انتشارات محقق.

- سعدالدین آلهی (گردآورده)، مجموعه رباعیات (سده ۹-۱۰ ق.، نسخه خطی)، دست‌نویس شماره ۱۷۰۶۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، بدون رقم، ۱۵۸ برگ.
- سعدی (۱۳۶۳)، کلیات سعدی، به اهتمام محمدعلی فروغی، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ چهارم.
- سفینه رباعیات (سده نهم ق.، نسخه خطی)، دست‌نویس شماره FY.1203 کتابخانه دانشگاه استانبول، اول و آخر افتاده، بدون رقم، ۲۶۲ برگ.
- سفینه سراج (۷۳۰ ق.، نسخه خطی)، دست‌نویس شماره ۲۰۵۱ کتابخانه ایاصوفیا، گردآوری و کتابت محمود بن احمد تبریزی موسوم به سراج، ۲۹۶ برگ.
- سفینه کهن رباعیات (۱۳۹۵)، تصحیح و تحقیق ارحام مرادی و محمد افشین‌وفایی، تهران، نشر سخن.
- سفینه نوح (سده هشتم ق.، نسخه خطی)، دست‌نویس شماره ۹۰۰ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، بدون رقم کاتب، ۲۷۹ برگ.
- سنایی غزنوی (۱۳۴۱)، دیوان حکیم سنایی غزنوی، به سعی و اهتمام مدرّس رضوی، تهران، کتابخانه ابن‌سینا.
- سنایی غزنوی (دهم ربیع‌الاول ۶۸۴ ق.، نسخه خطی)، کلیات سنایی غزنوی، دست‌نویس شماره ۲۶۲۷ کتابخانه بایزید ولی‌الدین افندی، ۳۹۳ برگ.
- سید حسن غزنوی (۱۳۹۷)، دیوان سید حسن غزنوی، تصحیح عباس بگ‌جانی، تهران، انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- سفی نیشابوری، علی بن احمد (۱۳۹۹)، رسائل العشاق و وسایل المشتاق، نسخه‌برگردان دست‌نویس شماره ۳۰۰۵ کتابخانه المالیه ترکیه، کتابت ۶۸۵ ق.، به کوشش: جواد بشری، تهران، بنیاد موقوفات افشار، با همکاری انتشارات سخن.
- شروانی، جمال خلیل (۱۳۶۶)، نزهة المجالس، تصحیح و تحقیق محمدامین ریاحی، تهران، انتشارات زوّار.
- شروانی، جمال خلیل (۲۵ شوال ۷۳۱ ق.)، دست‌نویس شماره ۱۶۶۷ کتابخانه علی‌امیری جلاله (استانبول)، کتابت اسماعیل بن اسفندیار ابهری، ۱۱۸ برگ.
- صادقی بیگ کتابدار (۱۳۲۷)، مجمع الخواص، ترجمه عبدالرسول خیام‌پور، تبریز.
- کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی (۱۴۰۲)، دیوان کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، تصحیح و تحقیق محمدرضا ضیاء، تهران، بنیاد موقوفات افشار، چاپ دوم.
- عراقی همدانی (۱۳۷۲)، مجموعه آثار فخرالدین عراقی، به تصحیح و توضیح نسرین محتشم (خزاعی)، تهران، انتشارات زوّار.
- عسجدی مروز (۱۳۹۴)، دیوان حکیم عسجدی مروز، علیرضا شعبانیان، تهران، انتشارات سوره مهر.
- عنصری بلخی (۱۳۶۳)، دیوان عنصری بلخی، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، کتابخانه سنایی، چاپ دوم.
- عوفی، محمد (۱۳۳۵)، لباب الالباب، به کوشش سعید نفیسی، تهران، کتابفروشی علمی.
- کاشانی، عبدالعزیز (سده هشتم ق.، نسخه خطی)، روضة الناظر و نزهة الخاطر، شماره FY.766 کتابخانه دانشگاه استانبول، ۳۰۴ برگ.
- مایر، فریتز (۱۹۶۳ م.)، مهستی زیبا، ویسبادن.
- مجدالدین همگر (۶۹۷ ق.، نسخه خطی)، رباعیات مجد همگر، دست‌نویس شماره Or.3713 کتابخانه بریتانیا، کتابت اسحاق بن قوام بن مجد همگر، عکس شماره ۲۳۴-۲۳۵ کتابخانه مینوی.

مجموعه اشعار و مراسلات (۷۴۱ - ۷۴۲ ق.، نسخه خطی)، دستنویس شماره ۴۷۸ کتابخانه لالا اسماعیل، کتابت محمد بن حیدر حسینی، عبدالکریم بن اصیل جاربردی، حمزه بن عبدالله طواشی، محمد بن عبدالرزاق، عبدالمجیب بن محمد بن عقیف اصفهانی، حاجی محمد گوینده تبریزی، ۲۸۸ برگ.

مجموعه دواوین (شش شاعر) (۷۱۳-۷۱۴ ق.، نسخه خطی)، دستنویس شماره ۱۳۲ کتابخانه ایندیا آفیس (دیوان هند)، عبدالمؤمن علوی کاشانی، ۱۱۲ برگ، فیلم شماره ۴۳۱۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

مجیرالدین بیلقانی (۱۳۵۸)، دیوان مجیرالدین بیلقانی، تصحیح محمد آبادی، تبریز، مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران. میرافضلی، سید علی (۱۳۹۴)، جنگ رباعی، تهران، انتشارات سخن.

میرافضلی، سید علی (۱۳۹۷)، کتاب چهارخطی (کندوکاوی در تاریخ رباعی فارسی)، تهران، انتشارات سخن.

نوری اصفهانی (سده ۱۱ ق.، نسخه خطی)، دیوان نوری اصفهانی (به همراه دیوان ولی دشت بیاضی)، دستنویس شماره ۴۷۹۰ کتابخانه آستان قدس رضوی، بدون رقم، سده ۱۱ ق، ۱۴۱ برگ.

هندوشاه نخجوانی (۷۱۲-۷۱۳ ق.، نسخه خطی)، بیاض هندوشاه، دستنویس شماره ۱۹۳۲ کتابخانه اسعد افندی، گردآوری و کتابت هندوشاه نخجوانی، ۳۵۱ برگ.

یکانی، اسماعیل (۱۳۴۲)، نادره ایام حکیم عمر خیام و رباعیات او، تهران، انجمن آثار ملی.

ب) مقالات

ایمانی، بهروز (۱۴۰۲)، «دستنویس دیگری از نزهة المجالس»، در به یاد ایرج افشار، به کوشش جواد بشری، دفتر ۲، ص ۲۱۷-۲۷۳.

میرافضلی، سید علی (۱۴۰۲)، «رباعیات اسیر شهرستانی در دیوان خاقانی»، آینه پژوهش، سال ۳۴، شماره ۲، خرداد و تیر، ص ۲۹۵-۳۱۲.

میرافضلی، سید علی (۱۴۰۳)، «تعلیقاتی بر نزهة المجالس»، آینه پژوهش، سال ۳۵، شماره ۱، فروردین و اردیبهشت، ص ۳۷۷-۴۰۵.